

SNL 2

Leidse mores
Aspecten van taalnormering

Lezingen gehouden op de
Leidse Letterendag
Taalnormen, 24 februari 1996

Onder redactie van
Cor van Bree en
Ariane van Santen

SNL Leiden
1996

DE GRAMMATICUS EN DE SCHOOLMEESTER: EXTERNE TAALNORMEN EN TAALVERANDERING

Marijke van der Wal

1. Inleiding

De grammaticus en de schoolmeester zijn twee figuren die bij uitstek met taalnormering worden verbonden. Daarbij moet ik onmiddellijk aantekenen dat uit de beschouwing van de grammaticus en de schoolmeester als typische representanten van taalnormering een bepaalde, beperkte opvatting van het begrip taalnorm blijkt. Het gaat in dat geval om een beperking tot de, wellicht het meest opvallende, *externe* of *exogene* taalnormen. Er is meer op het gebied van taalnormering dan die ene categorie. We moeten ons realiseren dat taalnormen overal en altijd aanwezig zijn, ook in taalgemeenschappen waar men geen schoolmeesters of grammatici kent. Wanneer binnen een dergelijke taalgemeenschap verschillende uitspraken van klanken naast elkaar voorkomen of wanneer er varianten voor woorden of constructies bestaan, zullen taalgebruikers over het algemeen de ene uitspraak of variant beter vinden dan de andere. Daarmee geven zij blijk van hun *interne* of *endogene* taalnormen. Die interne taalnormen laat ik hier rusten. Ze zullen onder meer in de bijdrage van Cor van Bree aan de orde komen, waar ook nog nader op het onderscheid tussen externe en interne taalnormen wordt ingegaan.¹ In mijn artikel zal ik een deel van de taalnormenproblematiek aansnijden: de *externe taalnormering* staat centraal.

Nu stelde ik dat er altijd en overal taalnormen (in ruime zin) zijn. Datzelfde kan niet gezegd worden voor externe taalnormering. Externe taalnormering is direct gekoppeld aan de aanwezigheid van een standaardtaal of op zijn minst een standaardtaal in ontwikkeling. Misschien

---

¹ Verder verwijs ik naar Bartsch 1985, een uitgebreide studie over taalnormen, en Bartsch 1982.

is het goed om even de geheugens wat op te frissen en terug in de geschiedenis te gaan naar het ontstaan van de heden ten dage zo vanzelfsprekende standaardtalen.

In de Middeleeuwen waren er nog geen standaardtalen: er was geen Italiaans, Frans, Nederlands, Duits of Engels dat enigszins uniform geschreven of gesproken werd. Er waren slechts dialecten en die volkstalige dialecten stonden niet in bijzonder hoog aanzien. Ze werden aanvankelijk niet geschikt geacht om te fungeren als taal van bestuur, als taal van de kerk of van de wetenschap. Voor die functies werd in Europa het Latijn gehanteerd. In die situatie komt evenwel verandering. Ik ga hier niet verder in op de factoren die daarbij een rol hebben gespeeld: allereerst de behoefte aan een niet-Latijnstalig supraregionaal communicatiemiddel, de uitvinding van de boekdrukkunst, de opkomst van de Renaissance, de Reformatie en ook een zeker nationaal bewustzijn.² Hier is belangrijk dat er een positieve houding tegenover de eigen taal was ontstaan én dat zich uit de dialectverscheidenheid langzamerhand een nationale taal, een standaardtaal ging ontwikkelen. Dat zo geheten standaardisatieproces, dat overigens eeuwen in beslag heeft genomen, voltrekt zich niet overal op precies dezelfde wijze, maar het wordt wel gekenmerkt door steeds vier elementen. Dat zijn: selectie, codificatie, functie-uitbreiding en acceptatie.³ Ik zal ze kort toelichten.

2. *Selectie*

Tijdens het standaardisatieproces zal duidelijk moeten worden wat het beste Nederlands (of Engels, etcetera) is. De term *selectie* heeft betrek-

---

² Van den Branden 1956 biedt een, weliswaar op diverse punten achterhaald, overzicht van het beginnende standaardisatieproces in de zestiende eeuw, waarbij veel aandacht wordt gegeven aan de genoemde factoren.

³ Deze vier kenmerken, die voor het eerst naar voren zijn gebracht in Haugen 1966, worden in het standaardisatieonderzoek van de laatste decennia ook gehanteerd als criteria waaraan in meerdere of mindere mate moet zijn voldaan, wil men van standaardisatie kunnen spreken.

king op de keus uit de aanwezige dialecten. Soms is de situatie al zo dat één van de dialecten door politieke, economische of culturele oorzaken een *primus inter pares* is. Dat is bijvoorbeeld in Frankrijk het geval met het dialect van het gebied rond Parijs. Een dergelijk dialect gaat dan in hoge mate de standaardtaal bepalen. In de Nederlanden met globaal gesproken oostelijke, zuidelijke dialecten en het Hollands, heeft het dialect van de economisch belangrijke provincie Holland in de zeventiende eeuw de basis voor de standaardtaal gevormd, mét overigens belangrijke bijdragen vanuit de zuidelijke dialecten, die eerder al een duidelijk prestige hadden. De oostelijke dialecten hebben echter nauwelijks een bijdrage aan de standaardtaal geleverd. Hoe die selectie precies in zijn werking, kunnen we nagaan door de keus uit de verschillende taalvarianten te bestuderen. Komt het zuidelijke suffix *-ken* voor verkleinwoorden als *wijfken* in de standaardtaal terecht of het noordelijke *-jen* (*wijffjen*)? Ik wil dat *selectie op microniveau* noemen tegenover de keus voor een bepaald dialect, de *selectie op macroniveau*. Bij de selectie op microniveau speelt overigens niet alleen dialectverschil, maar ook sociolinguïstische variatie een rol. Niet elke Hollandse variant is acceptabel: het taalgebruik van lagere regionen uit de samenleving wordt herhaaldelijk gesteld tegenover de taal van de deftigsten, die uiteraard gevolgd moet worden. Zo is voor Vondel halverwege de zeventiende eeuw de juiste taal de volgende:

Deze spraek wort tegenwoordigh in 's Gravenhage, de Raetkamer der Heeren Staten, en het hof van hunnen Stedehouder, en t'Amsterdam, de maghtigste koopstadt der weerelt, allervolmaeckst gesproken, *by lieden van goede opvoedinghe*. (Zie Vondel 1977, p. 39-40; cursivering MvdW.)

Ook in de achttiende eeuw is men een dergelijke mening toegedaan. Voor de taalkundige Lambert ten Kate was de beste uitspraak de uitspraak die een geleerd man aan een vreemdeling zou adviseren of die iemand vanzelf zou leren wanneer hij 'nu op deze dan op die plaets van verschillende Dialect wonende, en *steeds met de Deftigsten verkeerende*' (zie Ten Kate 1723, deel 1, p. 146-147; cursivering MvdW). Dat het Hollands van enig niveau de norm is, blijkt ook wanneer de Amsterdam-

se grammaticus-lexicograaf Willem Séwel op een regionale norm met een sociolinguïstische inperking wijst:

hoewel het Nederduytsch [=Nederlands] zich veel verder uytstreckt dan Hólland, nógtans meen ik, dat het Hóllandsch alleen het rechte Nederduytsch is, en dat de andere byspraaken, die daarvan afwyken, voor gebreklyk te houden zyn; al zo wel als *de straattaal, en boerespraak*, in Hólland gebruykelyk, niet voor goed Nederduytsch moogen te boek gesteld worden. (Zie pagina II van de ongenummerde voorrede bij Séwel 1727; cursivering MvdW.)

Het Hollands is het juiste Nederlands, maar dan wel het Hollands met uitzondering van de straattaal en de taal van het platteland.

3. *Codificatie en normering*

Wilde men van goed Nederlands kunnen spreken, dan was het ook nodig dat er opgebouwd, beregeld werd. Een goede taal is een taal met een grammatica. In de tweede helft van de zestiende eeuw worden voor het eerst spellingregels en grammaticale regels voor het Nederlands geformuleerd. Het geven van regels voor de standaardtaal in ontwikkeling, regels op het gebied van spelling, grammatica en de woordenschat, noemen we *codificatie*. Codificatie gebeurt hoofdzakelijk in grammatica's en woordenboeken, maar ook in andersoortige taalbeschouwende geschriften zoals inleidingen bij historische werken, psalmberijmingen en vertalingen.⁴ Codificatie betekent het stellen van externe taalnormen. We zouden dus van de trits standaardtaal - codificatie - externe taalnormen kunnen spreken.

---

⁴ Van die andersoortige geschriften noem ik ter illustratie de *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland* (1628) van de Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590-1632), waar een uitvoerig 'Nederlandsch Tael-bericht' aan voorafgaat en de psalmvertaling van de jurist Antonis de Hubert (1583 - na augustus 1644) uit 1624, die diens 'Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale' bevat. Beide teksten zijn opnieuw uitgegeven in Zwaan 1939. Zie voor taalkundige opmerkingen in zeventiende-eeuwse vertalingen Van der Wal 1995, p. 52-59.

Over de twee overige kenmerken van het standaardisatieproces kan ik kort zijn: *functie-uitbreiding* houdt in dat de standaardtaal in ontwikkeling meer en meer wordt gehanteerd op terreinen waarop ze eerder niet werd gebruikt. Een voorbeeld is het terrein van de wetenschap, waar ze als concurrent het Latijn tegenover zich vond en waar ze een lange strijd moest leveren om gebied te veroveren.⁵ Het vierde kenmerk, *acceptatie*, wil zeggen dat de standaardtaal zich geleidelijk aan over steeds meer groepen in de samenleving en steeds meer streken verbreidt.

Nu ik het standaardisatieproces kort geschetst heb, met de vier genoemde kenmerken, die we in de loop van dit artikel nog verder zullen tegenkomen, keer ik weer bij de normen terug, bij de externe taalnormen die bij de codificatie worden geformuleerd. Het is tijd om een indruk te geven van de praktijk van die exogene taalnormering. Daarbij moet allereerst opgemerkt worden dat het stellen van de (exogene) norm op de verschillende niveaus van de taal kan plaatsvinden, geen enkel niveau uitgezonderd. In concreto betekent dat: op het niveau van klankleer (met regels voor uitspraak en spelling), op dat van het lexicon (welke woorden dient de taalgebruiker te vermijden, welke te gebruiken), op het terrein van de morfologie en dat van de syntaxis. Ik zal enkele voorbeelden geven op elk niveau, zodat we een indruk krijgen van de manier waarop de normen zijn gesteld en van de eventuele argumenten die daarbij werden gehanteerd.

4. Klankleer

Op het niveau van de klankleer beperk ik me tot de uitspraak en daarmee laat ik de spelling grotendeels liggen. Dat betekent overigens niet dat er op spellinggebied in het verleden niets is gebeurd of dat de spelling geen hot issue is geweest. Er verschijnen al vroeg geschriften over spelling zoals de *Nederlandsche spellinghge* van de Gentse drukker Joos Lambrecht in 1550 en Pontus de Heuters *Nederduitse orthographie* uit

---

⁵ Zie voor het Nederlands als wetenschapstaal in de zestiende en zeventiende eeuw Van der Wal 1995, p. 79-90 en 97-100.

1581. De spelling vormt ook een belangrijk onderdeel van de grammatica's: in de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduytsche letterkunst* neemt de spelling ongeveer een derde van het totale aantal pagina's in beslag. Er zijn eveneens voorbeelden te noemen van spellingstrijd. Zo raakten halverwege de zeventiende eeuw Vondel en de dominee-grammaticus Petrus Leupenius in een hevige spellingdiscussie verwickeld. In de betreffende teksten vliegen de vonken eraf en er wordt ook zeer op de man gespeeld. Leupenius trekt een parallel tussen Vondels geringe standvastigheid in de religie (doelend op Vondels overgang naar het katholicisme) en zijn onstandvastigheid op het gebied van taal en stelt dan de suggestieve retorische vraag 'wat vastigheid sallmen van sulken wispeltuurigen Weerhaan verwachten?'⁶ De vaak emotionele huidige spellingdiscussies vallen erbij in het niet.

Voor uitspraaknormen gaan we in de tijd terug naar het Nederlandse standaardisatieproces in de zestiende eeuw en in het bijzonder naar de al genoemde *Twe-spraack vande Nederduytsche letterkunst*. In die eerste grammatica wordt over misbruiken in de uitspraak gerept (zie Dibbets 1985, p. 209). Er wordt opgemerkt dat wel elke landstreek of elke stad op dit punt eigen misbruik kent. Dat is een verzachtende omstandigheid zouden we kunnen zeggen, maar de auteurs van de *Twe-spraack* vinden het vervolgens toch nodig om de grofste gevallen van misbruik te noemen. Onder de gesignaleerde verkeerde uitspraken bevinden zich de uitspraak van de *ei* als *ai* in *zeide*, *leide*, *schreide* en de uitspraak van *nt* als *ngt* in *hangd/hand*, *mongd/mond*, *hongd/hond*. De *Twe-spraack* zelf meldt niets over de gebieden of sprekersgroepen waarbinnen de gewraakte uitspraken zouden voorkomen, maar wij weten uit andere bronnen dat de *ai*-uitspraak en de velarisering van de *nt* in lagere kringen in Holland gezocht moeten worden.⁷

Het afkeuren van een bepaalde uitspraak is niet iets, dat slechts in de begintijd van standaardisatie en codificatie voorkomt. Illustratief is in dit

---

⁶ Zie voor deze spellingdiscussie Van der Wal 1995, p. 69-70, waar op pagina 70 ook het betreffende citaat is te vinden.

⁷ Zie Van den Berg 1943. De gewraakte *ai*-uitspraak komt overigens ook in Brabant voor (vergelijk Van der Wal 1994b, p. 205-208 en 260-263).

verband een woordenboekje van een ons onbekende Haagse schoolmeester uit de achttiende eeuw, die op de titelpagina met de initialen J.A. van H. wordt aangeduid: het *Haagsch Nederduitsch woordenboekje*, gepubliceerd in 1780, maar waarschijnlijk vijftig jaar eerder opgesteld.⁸ Het werkje is bestemd om 'den schoolmeesteren en schoolmeesteressen zo wel als hunne Leerlingen de gemeene Straattaal en slechte woorden te ontwennen.' Bepaalde uitspraken worden in dat woordenboekje als straattaal gebrandmerkt. Voorbeelden daarvan zijn:

1. de vervanging van de *d* door de overgangsklank *j* in *Leije* in plaats van *Leyden*; *gebooje* - *geboden*; *hojedoods* - *hoedendoos*; *nooje* - *nooden*; *poejer* - *poeder*; *goejen avond* - *goeden avond*;
2. het optreden van een zo geheten svarabhaktivocaal ('e' als overgangsklank) in bijvoorbeeld *Delleft*, *gallig* (*galg*), *Haarelem*, *kallik* (*kalk*), *kerrick* (*kerk*), *mellik* (*melk*).⁹

Deze voorbeelden laten ons zien dat er een norm wordt gesteld: de goede uitspraak wordt tegenover de slechte geplaatst. Nu waren niet alle achttiende-eeuwse schoolmeesters en grammatici zo rigoureuus dat ze maar één uitspraak toestonden. Enige nuancering is hier op zijn plaats: er is ook tolerantie ten opzichte van enige variatie. De al eerder genoemde Willem Séwel staat voor bepaalde woorden twee spellingen toe met het argument dat 'de uyspraak tweederley is', bijvoorbeeld in de gevallen *butter* en *boter*, *heden* en *huyden*, *kiesen* en *kuyken*, *lieden* en *lyden*, *duur* en *dier*, *noot* en *neut*, *smarte* en *smerte*, *vrind* en *vriend* (zie Séwel 1733, p. 54). Hij wijst dus niet één van de twee genoemde uitspraken af en is daarmee toleranter dan de Haagse schoolmeester voor wie *butter*, *neut* en *vrind* niet door de beugel kunnen.

⁸ Zie voor dit werkje Klooke 1938 en Van der Wal 1994a.

⁹ Uit de spellingen kan worden afgeleid dat de sjwa toentertijd in Den Haag palataal — met *i* — werd uitgesproken.

5. *Lexicon*

Normen worden ook gesteld op het gebied van het lexicon. Daar betreft het vaak het afkeuren van een bepaalde categorie van woorden. Zo bestaat er vanaf de zestiende eeuw verzet tegen leenwoorden: er is een streven naar purisme, taalzuivering. Vooral leenwoorden uit het Grieks, het Latijn en de Romaanse talen roepen afkeuring op. Dat geldt over het algemeen niet voor ontleningen aan Germaanse talen zoals de 'zuster-taal' het Duits.¹⁰

Het is de vraag of onze Haagse schoolmeester leenwoorden op zichzelf afkeurde. Hij wijst veel verbasterde uitspraken van leenwoorden af zoals *apteker*, *argetek* (architect), *avekaat* (advocaat), *gerippereerd* (gerepareerd), *kattekesasie* (catechisatie), *spikklaasie* (speculatie of bespiegeling) en noemt dan meestal naast het juiste leenwoord ook een Nederlands woord. Het komt ook wel voor dat hij een juiste, in het geheel niet verbasterde, vorm van een leenwoord wil vervangen door een Nederlands woord, zoals *dominé*, dat naar zijn mening *leeraar of prediker* moet zijn en *spandeeren*, dat vervangen dient te worden door *bekostigen*. Of de Haagse schoolmeester een fanatiek purist was, kunnen we uit die enkele voorbeelden niet afleiden. We kunnen wel zeggen dat afkeer van leenwoorden niet tot de zestiende eeuw beperkt bleef. Zo wordt bijvoorbeeld in de achttiende eeuw in de derde druk van Willem Séwels woordenboek Engels-Nederlands en Nederlands-Engels, getiteld *A large dictionary English and Dutch/Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche talen* van 1727, vermeld welke woorden 'onduyts', dat wil zeggen niet-Nederlands, zijn.

Dat woordenboek van Séwel biedt ook iets geheel nieuws: stijl- of niveaukwalificaties. Er wordt aangegeven of woorden 'boertig, plomp, óf straattaalig' zijn. Tot die groep behoren bepaalde persoonsaanduidingen, scabreuze woorden en woorden op het vlak van secretie en drank.

---

¹⁰ Slechts een enkeling verzette zich tegen ontlening aan het Duits. Pontus de Heuiter (1535-1602) plaatst in zijn *Nederduitse orthographie* (1581) naast uit het Duits ontleende woorden een beter geachte Nederlandse term zoals in het geval van *verlof/oorlof*; *feilen/missen* of *gebreken*; *wederspreker/tegenspreker*; *voorgeslagen/voorgenomen*; *vertrouwen/betrouwen* (Dibbets 1972, p. 82).

Het zijn persoonsnamen als *breekebeen*, *drasbroek*, *een oude paai* [=een oude vent], *poftzak* [=dikzak], *pruylpot*, *wyn-balgh* [=dronkaard], en woorden als *poepen*, *zeyk*, *begaaijen* ('bevuylen').¹¹

Niet alleen leenwoorden, weinig complimenteuzen persoonsaanduidingen en scabreuze woorden worden verworpen. Soms hebben we te maken met het afkeuren van een bepaald woord dat onder geen van die categorieën valt. Een bekend voorbeeld uit de taalgeschiedenis is te vinden op het gebied van de aanspreekvormen: de diskwalificatie van het pronomen *du*. Dit vertrouwelijkheidspronomen voor de 2e persoon enkelvoud, dat al aan het eind van de Middeleeuwen verouderd raakte, werd in de zestiende en zeventiende eeuw als niet-passend en boers beschouwd. In plaats van *du* diende men *gij* te gebruiken, het pronomen dat ook voor het meervoud en als beleefdheidsvorm in het enkelvoud werd gehanteerd. Dit voorbeeld is interessant: we kunnen ermee laten zien hoe grammatici nu met verschillende overwegingen in de knoop kwamen te zitten. De grammaticus Christiaen van Heule wijst in zijn grammatica van 1625 *du* als verouderd af (dat klopt dus met de trend om *du* te verwerpen), maar acht jaar later, in zijn grammatica van 1633, doet hij een poging tot rehabilitatie (zie Caron 1953a, p. 34 en 1953b, p. 51-52). Hij wil *du* weer invoeren, omdat anders in het paradigma van het persoonlijk voornaamwoord het onderscheid enkelvoud-meervoud verloren gaat. Dat nuttige onderscheid is immers ook in het Latijn (*tu* en *vos*) te vinden. Hier hebben we dus het conflict tussen een negatieve attitude ten opzichte van een bepaald woord en de in de grammatica gewenste systematiek. Met dit voorbeeld zijn we op het terrein van de morfologie beland.

---

¹¹ Ook uitdrukkingen als *hy gelykt hem op een duy* ('he is exactly like him'), *knip krygen* ('to get blows'), *zyn wyf begint te kraaken* ('his wife is ready to cry out') zijn als straattalig gemarkeerd. Merkwaardig genoeg valt ook *pekelzonden* ('old sins') eronder, terwijl daarentegen *hoereeren*, *hoerewaard*, *labbekak* en allerlei samenstellingen met *pis* geen straattalig stempel opgedrukt krijgen. Er lijkt voor de hedendaagse taalbeschouwer weinig systematiek in te zitten. In sommige gevallen zouden we mogelijk ook met een verandering in de gevoelswaarde van een woord te maken kunnen hebben.

6. Morfologie

De morfologie wordt in de grammatica's over het algemeen zeer uitgebreid behandeld. De voorbeelden die van morfologische taalnormering te geven zijn, zijn te onderscheiden in drie soorten:

1. gevallen waarbij de grammaticus voorkeur geeft aan één van de bestaande varianten, maar de andere variant niet veroordeelt;
2. gevallen waarin van de verschillende varianten er één als de juiste wordt gepresenteerd;
3. gevallen waarin de grammaticus iets nieuws invoert.

Dat laatste gebeurt overigens vrij zelden. Laten we eens een paar voorbeelden onder de loep nemen. In de zeventiende eeuw zijn er twee mogelijkheden om verkleinwoorden te vormen: met *-ke(n)* de vorm uit het zuidelijk taalgebied en met *-je(n)* de Hollandse vorm. Christiaan van Heule noemt in 1625 beide mogelijkheden, typeert *-ken* als het beste gebruik, maar veroordeelt *-je(n)* niet (zie Caron 1953a, p. 91). De grammaticus Petrus Leupenius vermeldt bijna dertig jaar later weliswaar *-ken* als eerste mogelijkheid voor het vormen van een verkleinwoord, maar hij voegt daar onmiddellijk aan toe dat *-jen/-tjen* vanwege de 'soetvloeijsheid' (welluidendheid) meer in gebruik is. Ook noemt hij als voordeel dat er niet zo veel uitzonderingen zijn bij *-jen* (bij woorden als *berg*, *balk* moet je bij *-ken* een extra *s* invoegen zoals in *bergsken*, terwijl dat bij *-jen* niet nodig is; zie Caron 1958, p. 23). Uiteraard kan bij die laatste opmerking onmiddellijk een kritische noot geplaatst worden: bij *-jen* treden ook uitzonderingen (*tjen*) op. De aangevoerde argumenten voor *-jen/-tjen* zijn dus *zoetvloeijsheid/welluidendheid* en *regelmaat* in het taalsysteem; over *-ken* wordt echter geen oordeel uitgesproken.

Dat gebeurt wel in andere gevallen waarin één van de varianten als dé juiste wordt gepresenteerd. Laten we eens kijken naar de behandeling van de negatie. Al in de Middeleeuwen is er naast de tweeledige negatie *en...niet*, die regel was, de huidige enkele negatie *niet* ontstaan. Die situatie van variatie, van twee mogelijkheden, heeft eeuwenlang voortgeduurd, waarbij het enkele *niet* steeds meer in gebruik kwam. Omstreeks 1650, wanneer dominee Petrus Leupenius zijn grammatica schrijft, be-

staat die variatie nog. Hij geeft er ook voorbeelden van, die typisch zijn voor een dominee: *gy en sullt niet dooden - gy sullt niet dooden*. Leupenius wijst de tweeledige negatie *en...niet* af en heeft daarvoor een logisch argument: het zijn twee ontkenningen (*en, niet*); bijeengevoegd levert dat een bevestiging op. Dat klopt niet, dus de tweeledige negatie moet afgekeurd worden (zie Caron 1958, p. 51).

Bij het reflexief hebben we in de zestiende en zeventiende eeuw eveneens te maken met variatie: de oorspronkelijke mogelijkheid, de persoonlijke voornaamwoorden *hem/haar* die gebruikt werden als reflexief, staat naast het uit het Duits afkomstige *zich*. De *Twe-spraack* zegt al expliciet dat *een wyze zoon laat hem tuchtighen* niet juist is en dat het *zich tuchtighen* moet zijn (Dibbets 1985, p. 255). Er is dus een voorkeur voor de ene variant met het duidelijk afwijzen van de andere variant. De voorkeur wordt ook wel beargumenteerd, niet in de *Twe-spraack*, maar wel door Van Heule, Leupenius en diverse anderen.¹² Zij wijzen op het voordeel van *zich*: met het gebruik van *zich* wordt mogelijke dubbelzinnigheid, ambiguïteit vermeden die bij het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord *hem/haar* kan optreden. Zoals een tijdgenoot, dominee Samuel Ampzing, het onderscheid formuleert: 'So segge ik *hij heeft sich bekeerd*, dat is, sichselven, ofte *hij heeft hem bekeerd*, dat is, eenen anderen [=iemand anders].'¹³

Een enkele keer maakt een grammaticus of andere taalbeschouwer geen keus uit bestaande varianten, maar tracht hij nieuwe orde in de taalfeiten te scheppen of iets geheel nieuws in te voeren. In een bestaande variatie bij de persoonlijke voornaamwoorden van de 3e persoon meervoud van *haar/hun/hen* als objectsvorm (datief of accusatief), tracht Van Heule al in 1625 systeem aan te brengen: *hun* voor de datief, *hen* voor de accusatief (Caron 1953a, p. 35). Ruim honderd jaar later propageert Balthasar Huydecoper, die door latere taalbeschouwers wel venij-

---

¹² Zie voor Van Heule Caron 1953a, p. 74 en voor Leupenius Caron 1958, p. 36-37.

¹³ Zie Zwaan 1939, p. 181 voor de betreffende passage van Ampzing. Een beeld van het gebruik van *zich* onder verschillende zeventiende-eeuwers die tot eenzelfde generatie behoorden (Hooft, Vondel, De Brune, Cats), is te vinden in Van der Wal 1990, p. 65-66.

nig de taaldespoot uit de pruikentijd is genoemd, diezelfde regel en na hem nog vele grammatici.¹⁴ Vergelijk:

Van Heule 1625		Huydecoper 1730	
N.	zy/zylieden	zy	
G.	haerer	hunner	
D.	hun	hun	
Acc.	hen	hen	
Abl.	van hun	van hun	

Het ingevoerde onderscheid tussen de 3e en 4e naamval was er niet in het enkelvoud, waar *hem* de vorm voor de beide naamvallen was. P.C. Hooft, die zich zeer bewust met taalproblemen bezighield, heeft getracht dat tekort te verhelpen: hij stelt in zijn *Waernemingen op de Hollandsche tael* (1635-1641) voor om, analoog aan het meervoud, in het enkelvoud *hum* in de 3e naamval en *hem* in de 4e naamval te gebruiken (zie Zwaan 1939, p. 242). Vergelijk:

Van Heule 1625		Hooft 1635-1641	
N.	hij	hy	zy
G.	zijns/ zijnes	zyns	hunner
D.	hem	hum	hun
Acc.	hem	hem	hen
Abl.	van hem	hem, beter: hum	hun

¹⁴ Zie Huydecoper 1730, p. 105. Van R.A. Kollwijn (1857-1942) is Huydecopers typering als taaldespoot uit de pruikentijd afkomstig.

Het was een noviteit die volstrekt geen ingang heeft gevonden. Bij Huydecoper bijvoorbeeld, die toch niet voor regelgeving terugschrok, is niets daarvan terug te vinden.

7. *Syntaxis*

De ruime behandeling van de morfologie staat in schril contrast met de beperkte aandacht voor de syntaxis in de oudste grammatica's. Wat onder syntaxis valt, is dan nog hoofdzakelijk het gebruik van bepaalde naamvallen en congruentieverschijnselen zoals 'de menigte loopt/lopen uit'. In principe is syntactische normering echter even goed mogelijk als de normering op de eerder genoemde terreinen. Ik zal één achttiende-eeuws voorbeeld geven. Balthasar Huydecoper bekritiseert in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde* uit 1730 bepaalde samentrekkingen die hij bij Vondel had aangetroffen. Eén van de gewraakte gevallen luidt: *Men meende dat hy viel van boven neer, maar bleef noch hangen in de lucht*. Volgens Huydecoper klopt deze samentrekking niet: het is een samentrekking tussen een element in de bijzin [hij] en een element in de hoofdzin. Dat is niet correct. Samentrekking kan evenmin plaatsvinden, wanneer de bij de samentrekking betrokken elementen een verschillende syntactische functie hebben. Dit is het geval in *wien dit derde en niet verduwde*: *wien* is direct object en het weggelaten element [wie] in de tweede helft van de zin is subject; *dit* is subject en het weggelaten [dit] direct object.¹⁵ Met zijn kritiek op deze en andere samentrekkingen geeft Huydecoper aan dat samentrekkingen aan bepaalde condities moeten voldoen.

---

¹⁵ De samentrekkingsvoorbeelden zijn te vinden in Huydecoper 1730, p. 108-109 en p. 386-387. Een uiteenlopende visie op Huydecopers regels voor samentrekking is te vinden in respectievelijk Dibbets en Klein 1990 en Van Dalen 1992.

8. *Argumenten*

Laten we na al deze voorbeelden eens samenvatten welke argumenten bij het poneren van normen aan de orde zijn geweest. Dat zijn:

1. zoetvloeiendheid/welluidendheid (verkleinwoorden met *-(t)jen*)
2. logica (negatie)
3. ambiguïteit (*zich*)
4. taalsysteem (eventueel dat van andere talen): kwestie *du/gij*.

Aan die vier argumenten bij de beoordeling van taalvarianten — bij normering dus — kan nog een vijfde toegevoegd worden: het autoriteitsargument.

Grammatici doen bij het maken van een keus soms een beroep op autoriteiten. Welke autoriteiten zijn dat? Van Heule vermeldt regelmatig Philips Marnix van St. Aldegonde, Jacob Cats, Johan de Brune, Daniël Heinsius, Hugo de Groot, Simon Stevin en Cornelis Kiliaen. Beroemde geleerden dus die aan bepaalde woordvormen de voorkeur gaven. Welke autoriteiten genoemd worden, hangt af van de periode waarover we spreken. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn overduidelijk Hooft en Vondel dé autoriteiten geworden. Zij zijn de toonaangevende, gerespecteerde schrijvers, die ook door achttiende-eeuwers steeds als voorbeelden worden opgevoerd. Bepaalde taalberegelers zoals Balthasar Huydecoper stellen zich weliswaar soms boven een bepaald gebruik van Vondel, zoals in het geval van samentrekkingen. Huydecoper en achttiende-eeuwse grammatici die Vondel en Hooft ten voorbeeld nemen, worden zelf op hun beurt ook weer als autoriteiten gezien.

Autoriteiten worden gebruikt om een bepaalde keus of regel aanneemelijk te maken. We moeten concluderen dat taalbeschouwers allerlei argumenten (autoriteit, de vier andere, en nog enkele meer) aanvoerden om een taalnorm te rechtvaardigen. Nu we voorbeelden van taalnormering en de verdediging ervan de revue hebben laten passeren, komen we zo langzamerhand aan de hamvraag toe, de vraag of de grammaticus en de schoolmeester invloed hadden met hun externe taalnormen. Hebben zij met hun taalnormen invloed gehad op taalveranderingen?

9. *Invloed van de grammaticus en de schoolmeester*

Er zijn taalkundigen die een onomwonden negatief antwoord geven op de vraag naar de invloed van externe taalnormen. Zij menen dat de taal, ondanks de grammaticus en de schoolmeester, volstrekt haar eigen gang gaat. Laat ik duidelijk zijn: ik zou ook niet willen beweren dat grammatici de gang van de taalgeschiedenis kunnen omkeren en dat bijvoorbeeld Van Heule met zijn voorkeur voor *du*, dat al tot ondergang was gedoemd, enige invloed heeft gehad of had kunnen hebben. De houding dat taalnormering geen enkele invloed heeft (en als zodanig ook oninteressant zou zijn voor een taalkundige), gaat mij echter te ver.

Ik meen dat een negatief antwoord zeker niet kan volstaan voor de periode waarin de standaardtaal zich aan het ontwikkelen is. De zaak ligt gecompliceerder. De behoefte die er dan is aan richtlijnen voor in eerste instantie de geschreven, later ook voor de gesproken taal, moet niet onderschat worden. Grammatica's leveren die richtlijnen, die later ook in het onderwijs worden uitgedragen. In die zin neem ik invloed van externe taalnormen als een reële mogelijkheid aan. Ik voeg daar onmiddellijk aan toe dat de vraag of in een concreet geval invloed van grammatici op een taalverandering heeft gespeeld, niet zo eenvoudig is te beantwoorden. In feite moeten we voor elk geval nagaan wat de taalgegevens in de periode voor en na de grammaticale regelgeving zijn. Laat ik concreet worden met de al eerder behandelde negatie. Wanneer we naar de taalfeiten kijken, signaleren we dat het enkele *niet* in de zestiende eeuw en eerste helft van de zeventiende eeuw al veel terrein op de tweeledige ontkenning *en...niet* had veroverd. Bij bepaalde personen vinden we zelfs een duidelijke breuk in hun taalgebruik, vanaf een bepaalde datum. Dat duidt op een bewuste wijziging: Hoofts brieven in de periode 1645-1647 bevatten consequent eenledige negaties in tegenstelling tot eerdere brieven (zie Burridge 1993, p. 191). Voordat Leupenius er als eerste grammaticus expliciet een opmerking over maakte, hadden bepaalde personen dus al hun bewuste keus uit de variatie gemaakt. Kunnen we dan nog invloed van grammatici als Leupenius en anderen na hem veronderstellen? Dit voorbeeld laat duidelijk zien dat de grammatici, die zo vaak denigrerend als *prescriptief* zijn getypeerd, wel degelijk ook *descriptief* waren. Leupenius geeft in feite de stand van zaken weer: voorkeur voor

niet is gebaseerd op dominantie ervan bij groepen belangrijke zeventiende-eeuwse taalgebruikers. Duidelijk moet zijn dat nog lang niet iedereen die keus voor *niet* had gemaakt. Hier dienen we ons weer even de gang van het standaardisatieproces te realiseren. Eén van de vier elementen was *acceptatie*, het geleidelijk zich steeds verder verbreiden van de standaardtaal. Bij die verdere verbreiding van de standaardtaal over meer groepen in de samenleving kan heel goed de expliciet geformuleerde norm (enkele negatie) invloed hebben gehad. Grammatici en andere taalbeschouwers spreken tot in de achttiende eeuw over de tweeledige ontkenning en bijvoorbeeld ook over het nuttige gebruik van het reflexieve *zich*.¹⁶ Dat in de standaardtaal de enkele negatie en het reflexieve *zich* thuishoorden, moet tot groepen die de standaardtaal wilden hanteren, zijn doorgedrongen.

Exogene taalnormen weerspiegelen meer dan eens de taalfeiten. Soms zijn ze ook duidelijk conservatief zoals we dat in het geval van *du* zagen. Ze kunnen ook progressief zijn, al is over het algemeen de neiging niet groot om beginnende veranderingen in taal te sanctioneren met opname in een grammatica. Ook wanneer taalbeschouwers een onderscheid maken dat zo niet in de taal is terug te vinden, is die voorgestelde taalnorm niet altijd even kansloos als Hoofts *hum* en *hem*. We hoeven maar te denken aan het uit de achttiende eeuw daterende onderscheid tussen *waarmee* voor zaken en *met wie* voor personen, waarvan de gevolgen zich uitstrekken tot in de geschreven taal van vandaag.¹⁷ Wat de precieze relatie tussen taalfeiten en taalnormen in concrete gevallen betreft, valt er echter voor taalkundigen nog het nodige onderzoek te verrichten, in het bijzonder voor de achttiende eeuw, een periode die in veel opzichten in de taalwetenschap onderbelicht is gebleven. De invloed van

---

¹⁶ Zo maakt de Haarlemse schoolmeester Jan van Belle (ca. 1690-1754) in zijn *Korte wegwyzer* (1748), een kleine grammatica op rijm, bezwaar tegen de zin '*Die teegen God nooit af en laat van morren.*' In veel achttiende-eeuwse grammatica's wordt ook het verschil tussen het reflexieve *zich* en het persoonlijk voornaamwoord *hem* nadrukkelijk genoemd.

¹⁷ Zie Huydecoper 1730, p. 469 voor kritiek op vormen als *waarmede* ter aanduiding van een persoon.

de grammaticus en de schoolmeester kan nauwkeuriger in kaart gebracht worden. Mijn bijdrage is slechts een aanzet waarmee ik een indruk hoop gegeven te hebben van de externe-taalnormenproblematiek en van de belangrijke functie van externe taalnormen binnen het standaardisatieproces.

BIBLIOGRAFIE

- BARTSCH, RENATE, 1982, 'The concepts "rule" and "norm" in linguistics', in: *Lingua* 58, p. 51-81.
- BARTSCH, RENATE, 1984, 'Normentheorie en een sociolinguïstische toepassing', in: *TTT. Interdisciplinair tijdschrift voor taal- en tekstwetenschap* 4, p. 177-196.
- BARTSCH, RENATE, 1985, *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen.
- BARTSCH, RENATE, 1987, *Norms of language: theoretical and practical aspects*. London [enz.].
- BEHEYDT, LUDO EN FRANK JANSEN, 1989, *Een normatief-pedagogische grammatica voor volwassenden*. 's-Gravenhage. Nederlandse Taalunie Voorzeten 21.
- BERG, B. VAN DEN, 1943, 'Boers en beschaafd in het begin der zeventiende eeuw', in: *De nieuwe taalgids* 37, p. 242-246.
- BERGH, GREETJE VAN DEN, 1995, 'Herziening sluit aan bij de praktijk', in: *Taalschrift* 4, p. 8-10.
- BERGH, G. VAN DEN, P.G.J. VAN STERKENBURG, M.C. VAN DEN TOORN, 1996, 'Tussen gedroomde eenvoud en praktische haalbaarheid. Kritiek op de spelling bekritiseerd', in: *Onze taal* 65, p. 39-42.
- BOOIJ, GEERT EN ARIANE VAN SANTEN, 1995, *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam.
- BRANDEN, L. VAN DEN, 1956, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw*. Gent. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks 6, 77. Reprint 1967.
- BREE, C. VAN, 1983, *Het dialect in deze tijd*. [Z.p.] Inaugurele rede Leiden.
- BREE, COR VAN, 1996, *Historische taalkunde*. Tweede, herziene druk. Leuven [enz.].
- BURRIDGE, KATE, 1993, *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam [enz.]. Current issues in linguistic theory 89.
- CARON, W.J.H. (ed.), 1953a, *Christiaan van Heule, De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst, Leiden 1625*. Groningen [enz.]. 2 dln. Trivium 1.
- CARON, W.J.H. (ed.), 1953b, *Christiaan van Heule, De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*. Groningen [enz.].
- CARON, W.J.H. (ed.), 1958, *Petrus Leupenius, Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht*. Groningen. Trivium 4.
- COPPEN, P.-A., 1995, 'Naar de taalvervlakking toe', in: *Trouw* 6-9-1995.
- COSERIU, EUGENIO, 1975, *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft. Fünf Studien*. München. Internationale Bibliothek für Allgemeine Linguistik 2.
- DALEN, MIEKE VAN, 1992, 'Huydecopers samentrekkingsproblemen en de taalbeschouwing in de achttiende eeuw', in: *De nieuwe taalgids* 85, p. 136-146.
- DANIËLS, WIM, 1995, *Roze(n)geur en mane(n)schijn. De nieuwe spelling toegelicht*. Den Haag.
- DIBBETS, G.R.W. (ed.), 1972, *Pontus de Heuiter, Nederduitse orthographie. Antwerpen 1581*. Groningen. Trivium 6.
- DIBBETS, G.R.W. (ed.), 1985, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*. Assen [enz.]. Studia theodisca 17.
- DIBBETS, G.R.W. EN M. KLEIN, 1990, 'Huydecopers samentrekkingsproblemen', in: *De nieuwe taalgids* 83, p. 323-336.
- GARDINER, A., 1951, *The theory of speech and language*. Second edition. Oxford. [Reprint van de eerste druk 1932.]
- GEERTS, G. [E.A.], 1984, *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen [enz.].
- HAERINEN, C.B. VAN, 1962, 'De meervoudsvorming in het Nederlands', in: -, *Neerlandica. Verspreide opstellen*. Tweede, onveranderde druk, vermeerderd met een woordregister. [Z.p.], p. 186-209. [Eerste druk 1947.]
- HAESERYN, WALTER JAN MARIA, 1990, *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Nijmegen. Diss. Nijmegen.
- HAUGEN, EINAR, 1966, 'Dialect, language, nation', in: *American anthropologist* 68, p. 922-935.
- HAUGEN, EINAR, 1977, 'Norm and deviation in bilingual communities', in: Peter Hornby (ed.), *Bilingualism. Psychological, social and educational implications*. New York [enz.], p. 91-102.
- HEESTERMANS, H., 1987, 'De toren van Babel. De gehate uitdrukkingen van 1986', in: *Onze taal* 56, p. 121-122.
- HERZIENE WOORDENLIJST, 1990, *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse taal, 1990*. 's-Gravenhage.
- HÜNING, MATTHIAS, 1993, 'Visies op taalverandering', in: *Forum der letteren* 34, p. 281-302.
- HUYDECOPER, BALTHASAR, 1730, *Proeve van taal- en dichtkunde. In vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde herscheppingen van Ovidius*. Amsterdam.
- JANSEN, F., 1986-1987, 'Deelwoordenjammer: een regel van of voor het Nederlands?', in: *Spektator* 16, p. 394-404.
- JANSEN, F., 1990, 'Taaladvisering ten dienste van autochtone Nederlanders en Belgen', in: G. Geerts [e.a.] (red.), *Taalzorg: overheid en burger II*. 's-Gravenhage, p. 102-113.
- JANSON, TORE, 1983, 'Sound change in perception and production', in: *Language* 59, p. 18-34.
- JONG, JAAP DE EN PETER BURGER, 1991, *Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands*. 's-Gravenhage.

- KATE HERMANZ., LAMBERT TEN, 1723, *Aenleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam. 2 dln.
- KELLER, RUDI, 1990, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen. Uni-Taschenbücher 1567.
- KLOEKE, G.G., 1938, 'Haagse volkstaal uit de achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 57, p. 15-56.
- KOEFOED, GEERT, 1993, *Benoemen. Een beschouwing over de faculté du langage*. Amsterdam. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 20. Diss. Utrecht.
- KOENEN, LIESBETH, 1990, *Het vermogen te verlangen (9 letters*)*. *Gesprekken over taal en het menselijk brein*. Amsterdam.
- KOENEN, M.J. EN J. ENDEPOLS, 1942, *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal*. Uitgegeven door K. Heeroma met medewerking voor het Zuidnederlands van R. Verdeyen. Twintigste druk. Groningen [enz.].
- KOSTER, JAN, 1983, 'Taalkunde: van common sense naar wetenschap', in: *TTT. Interdisciplinair tijdschrift voor taal en tekstwetenschap* 3, p. 198-213.
- KOSTER, J., 1988, *Doelloze structuren*. [Z.p.] Inaugurale rede Groningen.
- KRUYSKAMP, C.H.A., 1970, 'Bericht voor de negende uitgave', in: C.H.A. Kruyskamp, *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Negende druk. 's-Gravenhage.
- LINT, PETER VAN, 1985, 'Normen in taalgebruik en taalverkeer', in: *Onze taal* 54, p. 119-121.
- MILROY, JAMES EN LESLEY MILROY, 1985, *Authority in language. Investigating language prescription and standardisation*. London [enz.].
- POLLMANN, THUIS, 1990, 'Bartsch' Sprachnormen en de normatieve taalkunde: een signalement', in: *De nieuwe taalgids* 83, p. 31-40.
- RAPPORT, 1967, *Rapport van de Belgisch-Nederlandse Commissie voor de spelling van de bastaardwoorden*. [Z.p.]
- RAPPORT, 1988, *Rapport van de Werkgroep ad hoc Spelling*. 's-Gravenhage. Nederlandse Taalunie Voorzeten 20.
- RENKEMA, J., 1985, 'De Taaladviesdienst. Over regels en normen in taalgebruik', in: *Onze taal* 54, p. 138-141.
- SANTEN, ARIANE VAN EN JOSINE LALLEMAN, 1994, 'Gaat zwak anders dan sterk? Over de produktie van Nederlandse regelmatige en onregelmatige verleden-tijdsvormen', in: *Forum der letteren* 35, p. 1-22.
- SAUSSURE, FERDINAND DE, 1962, *Cours de linguistique générale*. Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. Cinquième édition. Paris. [Eerste druk uit 1916].
- SÉWEL, WILLEM, 1727, *A large dictionary English and Dutch/Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen*. Derde druk. Amsterdam.
- SÉWEL, WILLEM, 1733, *Nederduytsche Spraakkonst*. Derde druk. Amsterdam.

- SPELLINGBESLUIT, 1994, *Spellingdossier. Deel 2: Spellingbesluit*. 's-Gravenhage. Nederlandse Taalunie. Voorzeten 44.
- STERKENBURG, PIET VAN, 1991, 'Het groene boekje', in: *De groene spelling*. Samengesteld en ingeleid door Hans Bennis, Anneke Neijt en Ariane van Santen. Amsterdam, p. 54-71.
- STROOP, J.P.A., 1992, 'Towards the end of the standard language in the Netherlands', in: J.A. van Leuvensteijn en J.B. Berns (eds.), *Dialect and standard language = Dialekt und Standardsprache. Seventeen studies in English and German in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*. Amsterdam [enz.], p. 162-177. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks 150.
- TOORN, M.C. VAN DEN, 'Een nieuwe spelling en een nieuwe woordenlijst'. [Ter perse voor *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1995*.]
- TRUDGILL, PETER EN HOWARD GILES, 1976, *Sociolinguistics and linguistic value judgements: correctness, adequacy and aesthetics*. Trier. Series B. Paper 10. Preprint.
- UHLENBECK, E.M., 1974, 'Structurele taalwetenschap', in: F. Balk-Smit Duyzentkunst [e.a.], *Controversen in de taal- en literatuurwetenschap*. Wassenaar, p. 137-168.
- VAN DE VELDE, HANS, 1996, *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. [Z.p.] Diss. Nijmegen.
- VAN DALE, 1992, *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Twaalfde druk in de nieuwe spelling door G. Geerts en H. Heestermans. Utrecht [enz.].
- VERSCHUEREN, 1991, *Verschuieren Groot geïllustreerd woordenboek*. Geheel opnieuw bewerkt onder redactie van F. Claes. Negende uitgave. Antwerpen. 2 dln.
- VONDEL, J. VAN, 1977, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht.
- VRIES, M. DE, 1882, 'Inleiding' bij het *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel. 's-Gravenhage [enz.]. Deel 1, p. I-XCVI. [Herdruk 1993.]
- VRIES, M. DE EN L.A. TE WINKEL, 1866, *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal*. Den Haag [enz.].
- WAL, M.J. VAN DER, 1990, 'Taalidealen, taalnormen en taalverandering: Johan de Brune in linguïstisch perspectief', in: *Johan de Brune de Oude (1588-1658), een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*. Middelburg, p. 54-68. Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 6.
- WAL, MARIJKE J. VAN DER, 1994a, 'Straattaal en slechte woorden: sociolinguïstische onderscheidingen in observaties en taalbeschouwing vóór 1800', in: *Wat oars as mei in echte taal. Fryske Stúdzjes ta gelegenheid fan it ôfskie fan A. Feitsma as*

- heechlearaar Fryske Taal en Letterkunde*. Under redaksje fan Ph.H. Breuker, H.D. Meijering en J. Noordegraaf. Ljouwert, p. 231-244.
- WAL, MARIJKE VAN DER (in samenwerking met Cor van Bree), 1994b, *Geschiedenis van het Nederlands*. Tweede druk. Utrecht.
- WAL, M.J. VAN DER, 1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag. Nederlandse cultuur in Europese context 2.
- WOORDENLIJST, 1954, *Woordenlijst van de Nederlandse taal*. Samengesteld in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering. 's-Gravenhage.
- WOORDENLIJST, 1995, *Woordenlijst Nederlandse taal*. Samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in opdracht van de Nederlandse Taalunie. Met een Leidraad door Jan Renkema. Den Haag [enz.].
- ZAALBERG, C.A., 1975, 'De taalleraar als taalpoliticus', in: -, *Taaltrouw. Nieuwe en oude glottagogische overwegingen*. Culemborg, p. 27-46. [Eerste druk uit 1960.]
- ZWAAN, F.L., 1939, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst. Grammatiscche stukken van De Hubert, Ampzing, statenvertalers en reviseurs, en Hoofd*. Uitgegeven, samengevat en toegelicht. Groningen [enz.].